

УДК 811.162.2'373.21(477.54)

О. В. Дьякова

Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди

УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ В.Н.КАРАЗІНА НА МАПІ ХАРКОВА

У статті досліджено урбаноніми Харкова, в яких відображуються університет та люди, пов'язані з цим вищим навчальним закладом. Визначено дорожньо-вуличні номінації, диференційовано їх відповідно до прийнятої класифікації у хронологічному порядку щодо появи на карті міста. Подано характеристику урбанонімів за групами: оргононіми, етноніми та антропононіми. Антропононіми, у свою чергу, поділено на кілька груп за принципом приналежності до університету і причини появи назви. Виокремлюючи урбаноніми, виявлено широкий спектр назв, пов'язаних із університетом.

Ключові слова: Харків, університет, урбаноніми, топоніми, найменування/перейменування, оргононіми, етноніми, антропононіми.

В статье исследованы урбанонимы Харькова, в которых запечатлены университет и связанные с ним люди. Определены дорожно-уличные номинации, дифференцировано их по существующей классификации в хронологической последовательности относительно их появления на карте города. Определена характеристика урбанонимов по группам: оргононимы, этнонимы и антропононимы. Антропононимы, в свою очередь, разделены на несколько групп относительно принадлежности к университету и причины появления названия. При выделении урбанонимов выявлен широкий спектр названий, связанных с университетом.

Ключевые слова: Харьков, университет, урбанонимы, топонимы, наименование/переименование, оргононимы, этнонимы, антропононимы.

The article deals with the urbanonyms of Kharkiv reflecting the university and people associated with this higher education institution. The author defines such nominations of the street-road system and differentiates them according to the classification in the chronological order of their appearance on the map of the city. It is determined which of the names are included in such groups as orgononyms, ethnonyms and anthroponyms. The category «anthroponymy» is also divided into several groups: belonging to the university, and the reasons for the appearance of the name. Highlighting the urbanonyms, the author revealed a broad range of names associated with the university.

Keywords: Kharkiv, the university, urbanonymy, toponymy, name/rename, orgononyms, ethnonyms, anthroponyms.

Понад два століття існує у столиці Слобожанщини Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. Його випускники залишили помітний слід у вітчизняній і світовій науці. Багато університетських вихованців займалися політичною, громадською діяльністю, намагаючись покращити життя не тільки в рідному місті, а й у всій країні. Чимало випускників цього вищого навчального закладу знайшли себе в мистецтві, ставши видатними композиторами, співаками, акторами, письменниками. Їхні імена залишились у народній пам'яті і частково знайшли відображення в топоніміці Харкова. В урбаніміці також відзначився процес становлення університету. Територіально далекі від університету вулиці завдячують появі своїх назв саме йому.

Ця тема частково висвітлювалася в історичній науці. Першими до неї звернулися Д. І. Багалій та Д. П. Міллер у своїй монографії «История Харькова за 250 лет его существования» [2, т. 2, с. 573-590]. Приводом до розмови про харківську топоніміку стала для учених розповідь про заснування університету й визначення місць, де повинні були розташуватися навчальні та допоміжні корпуси, де мали жити професори та інші працівники ВНЗ. У 1960-1970-х роках топоніміку міста досліджував М. Т. Дяченко. Його книга «Улицы и площади Харькова» [13] містить інформацію про вулиці, найменування яких пов'язане з університетом імені В. Н. Каразіна.

У місцевій пресі також періодично друкувалися статті з урбаніміки Харкова, і серед них були такі, що торкалися визначеної теми [6, 27, 29, 35, 59 та ін.]. Але топоніміка, присвячена саме університету, поки що залишилась поза увагою фахівців.

Метою статті є визначення всього масиву назв харківських вулиць, провулків, селищ тощо, пов'язаних із університетом і людьми, що навчалися або викладали в ньому.

Джерельну базу склали довідники й документи міських органів влади (міської думи, міськвиконкому та міськради), які приймали рішення щодо номінації вулично-дорожньої мережі [14-19, 34, 37, 40-42, 67 та ін.]. Зусиллями істориків і бібліотекарів університету вийшло друком кілька репринтних видань, а також монографій і довідників, присвячених ректорам, професорам, вихованцями навчального закладу, що дало можливість виокремити присвячені ним топонімічні назви [2, 4, 10, 25, 53, 63 та ін.]. Важливу інформацію про людей, на честь яких даються назви урбанонімам (зокрема і тим, що пов'язані з університетом), містять рішення міської влади про найменування/перейменування вулично-дорожньої мережі [14-18, 34, 40-42, 67].

Урбаніміка Харкова бере свій початок з побудови фортеці у 1659 році [13, с. 21]. Найдавніший список вулиць міста сягає 1724 р., коли за наказом белгородського єпископа Єпіфанія Тихорського вулиці були визначені за церковними приходами. Зі списку відомо, що тоді у місті було 57 вулиць [2, т. 1, с. 34]. До кінця XVIII століття назви вулиць офіційно не закріплювались [2, т. 1, с. 34], а тому могли легко змінюватися за ініціативою їх мешканців. 1804 року за наказом губернатора І. І. Бахтіна назви вулиць були зафіксовані документально [67, ф. 3, оп. 10, спр. 650, арк. 4], а називанням чи перейменуванням вулиць стала займатися міська дума. Утім, сьогодні дуже важко визначити час появи деяких топонімів того періоду.

Відповідно до загальноприйнятої класифікації урбанонімів [32, с. 90-115; 43, с. 40-47, 64-65] назви вулиць, пов'язаних із університетом і людьми, поєднаними з ним, можна поділити на оргоніми, етнотопоніми та антропоніми.

До оргонімів належать назви, що даються на честь організацій, підприємств, установ тощо. Сюди слід віднести Університетські вулицю, майдан, провулки, гірку, землю; Ботанічні вулицю, провулок, набережну; Госпітальні вулицю (зараз – вул. Маяковського) і провулок (зараз – вул. Данилевського); Клінічний провулок (зараз не існує, пролягав поруч із Університетською вулицею); Клінімістечко; вулиці Лазаретну (зараз – вул. Трінклера) і Барачну (зараз – вул. Культури).

Називання «університетськими» вулиці, гірки, майдану та двох провулків пов'язано з розташуванням тут перших приміщень ВНЗ (навчального корпусу, бібліотеки, церкви). 1951 року на честь 150-річчя від дня заснування навчального закладу йому було віддано будинок на майдані Держинського (зараз – Свободи). Але топоніми залишились «на колишньому місці». Те, що в центрі міста за урбанонімами міцно закріпилася назва «університетський...», говорить про ставлення харків'ян до вишу, до його внеску в історію Харкова.

Університетська вулиця – одна із перших вулиць Харкова. Вона була прокладена за часів будівництва фортеці в середині XVII ст. Утім, через брак точної інформації у згаданих вище списках 1724 і 1804 років ідентифікувати її за первісною назвою сьогодні неможливо. Із XIX століття у всіх джерелах вона зазначається як «Університетська». У радянські часи назва вулиці змінювалась. Із листопада 1922 р. вулиця отримала назву Вільної Академії [67, ф. Р-408, оп. 2, спр. 362, арк. 80], а 25 лютого 1928 р. стала Краскомівською (скорочена назва або від «красных командиров», або від «красных комиссаров»). Однак ця назва не закріпилась, і вулиця продовжувала зватися вулицею Вільної Академії. 2 жовтня 1945 р. вулиці повернено історичне ім'я [67, ф. Р-408, оп. 10, спр. 9698, арк. 36, 37]. Це відбулося за ініціативи адміністрації університету. У Державному архіві Харківської області зберігається лист до голови міськвиконкому О. Г. Селіванова, підписаний ректором І. М. Буланкіним і секретарем парторганізації І. М. Поляковим, із пропозицією повернути вулиці назву «Університетська» у зв'язку із 140-річчям заснування вишу [67, ф. Р-408, оп. 11, спр. 52, арк. 39].

Подібно до назви вулиці змінювалась назва **Університетської** гірки, первісна номінація якої невідома. Сучасний краєзнавець Є. А. Плотицер вважає, що до XIX століття гірка іменувалася

Глиняною [35, с. 38]. Однак топонім із такою ж назвою вже був розташований на Журавлівці. Із листопада 1922 р. гірка отримала назву Науки Пролетаріату [67, ф. Р-408, оп. 2, спр. 362, арк. 80], а з 2 жовтня 1945 р. їй повернено історичну назву [67, ф. Р-408, оп. 10, спр. 9698, арк. 37].

До початку ХХ століття майдан, розташований навпроти Успенського собору, і провулки, що зараз поєднують вулиці Університетську та Квітки-Основ'яненка, довгий час називалися Соборними (провулки відповідно – 1-м і 2-м, бо пролягають по обидва боки від Успенського собору). Після встановлення в Харкові радянської влади ці назви було вирішено змінити. Вірогідно, ця кампанія була пов'язана з антирелігійною боротьбою, що велась у 1920-х – 1930-х роках. 10 березня 1923 року провулки отримали назви 1-ого і 2-ого Радянських [67, ф. Р-408, оп. 2, спр. 362, арк. 88 зв.]. Однак згідно зі списком вулиць 1954 року вони називалися **Університетськими** [44, с. 6].

На початку ХІХ ст. з'являється топонім **Університетська** земля. В університетському музеї зберігається копія карти, на якій зазначено перспективний план університету, який складено, імовірно, у першій половині ХІХ століття [31, вст. 14668]. За цим планом Університетська земля охоплювала територію сучасного міського саду ім. Шевченка і майдану Свободи, які тоді були околицею міста. Слід зазначити, що з часом територія Університетської землі значно зменшилася. Про це свідчить той факт, що у списку домовласників за 1887 р. університетський сад по вулиці Сумський розташовувався вже на міській землі [47, с. 199], тоді як на Університетській землі проживало лише п'ять сімей [47, с. 200-201].

У 1804–1805 роках частину Університетської землі В. Н. Каразін використав для розбудови Ботанічного саду, який було поділено на дві частини: нижню терасу (де розташовувалася науководослідна установа) і верхню (де було місце для відпочинку). В. Н. Каразін, а також перший попечитель Харківського навчального округу С. О. Потоцький, привозили директору саду насіння як звичних для краю, так і екзотичних рослин. Верхня тераса була побудована за англійською традицією паркового ландшафту (зокрема тут прокладено алеї для прогулянок). У результаті Ботанічний сад перестав бути одним цілим і розподілився на дві окремі частини: **Університетський** (у ХІХ столітті його іноді називали Англійським) сад і власне **Ботанічний** сад (Ботсад) [5; 56, с. 46].

1808 року на нижній терасі було побудовано кам'яну оранжерею і дерев'яну теплицю, а на верхній – відкрито астрономічну обсерваторію. 1895 року між Університетським і Ботанічним садами відкрили зоопарк. Спочатку Університетський сад функціонував як навчальна установа, але з кінця ХІХ століття він став доступним харківцям і гостям міста для відвідування, і незабаром це стало одним із найпопулярніших місць для прогулянок.

1927 року поруч з Університетським і Ботанічним садами виник (із боку вул. Римарської) Профспілковий сад. У 1930-х роках сади було об'єднано й надано назву на честь П.П. Постишева. 24 березня 1935 р. біля головного входу, із боку Сумської вулиці, було урочисто відкрито пам'ятник Кобзарю. Після цього міський сад отримав ім'я Т. Г. Шевченка [13, с. 165-169].

Поруч із Ботанічним садом розташувалися **Ботанічні**: вулиця, провулок, набережна. На карті Харкова 1887 р. **Ботанічна** вулиця проходила не там, де зараз [20, I, 7], а розміщувалася вздовж північного краю Ботсаду від Криничного провулка, що на Пісках, до Ветеринарного інституту (тобто йшла територією сучасного саду Шевченка майже до вул. Сумської). На карті 1938 р. **Ботанічні** вулиця і провулок зазначено навпроти Ботсаду з протилежного боку Клочківської вулиці [39, В, 4]. Можливо, зміна розташування вулиці й провулку, а також виникнення однойменної набережної поруч із річкою Лопань сталися через будівництво майдану Держинського у 1920-х роках і реконструкцію Університетського саду.

Одним із перших з Університетської вулиці було переміщено медичний факультет, новий навчальний корпус якого наприкінці ХІХ століття побудували на території сучасного майдану Свободи (поруч із вул. Сумською). Тут же було відкрито й анатомічний театр, а з 1890 до 1896 р. побудовано терапевтичну, хірургічну, акушерську та офтальмологічну клініки, шпиталь і лазаретні бараки. Тут працювали університетські лікарі і проходили практику студенти. Через це територія, обмежена сучасними вулицями Трінклера, Галана, Культури і проспектом Правди (ці

урбаноніми на початку свого формування мали інші назви), стала іменуватися **Клінічне** містечко (скорочено – Клінмістечко).

Поруч із Клінмістечком з'явилась вулиця **Госпітальна**. До 1894 року вона мала назву Шматковської, а 15 вересня 1894 року стала прозиватись Госпітальною [18, с. 332]. 14 квітня 1935 р. вона почала носити ім'я В.В. Маяковського [67, ф. Р-408, оп. 10, спр. 108, арк. 1]. 2 жовтня 1945 р. міськрада повернула вулиці назву «Госпітальна» [67, ф. Р-408, оп. 10, спр. 9698, арк. 37], але з 1954 року вулиці знову повернули назву, пов'язану з прізвищем видатного поета [44, с. 73].

До відрізків сучасної вулиці Данилевського входить Сумський провулок [57, с. 82]. Він є дуже давнім і бере свій початок від однойменної вулиці. У списку урбанонімів 1909 року провулок зазначено під назвою **Госпітальний** [45, с. 216], а з 2 квітня 1934 року він увійшов до складу вулиці Данилевського [67, ф. Р-408, оп. 10, спр. 108, арк. 5].

Вулиця Трінклера спочатку називалася вулицею **Лазаретною**. У 1870-х роках поруч із клінімістечком розташувались 9 лазаретних бараків для лікування поранених і хворих воїнів, що і дало назву вулиці. З 30 вересня 1925 року вона називається вулицею Трінклера [67, ф. Р-1639, оп. 1, спр. 55, арк. 105-105 зв.].

Вулиця Культури виникла наприкінці XIX століття під назвою **Барачна**. Тут було розміщено бараки для оздоровлення поранених під час російсько-турецької війни 1877–1878 років. Назву вулиця отримала 12 грудня 1896 року [17, с. 402]. Із 20 вересня 1936 року вона носила ім'я історика і політичного радянського діяча М.М. Покровського. 2 жовтня 1945 року їй було повернено первісну назву [67, ф. Р-408, оп. 10, спр. 9698, арк. 37], але 15 квітня 1958 року вулицю перейменували на Кегичівську [67, ф. Р-408, оп. 14, спр. 138, арк. 222]. Із 28 серпня 1958 року вулиця носить сучасну назву – Культури [57, с. 165].

Отже, у Харкові існує 15 оргонімів, пов'язаних із заснуванням і діяльністю університету, які виникли протягом XIX – початку XX століть.

Із заснуванням Університету пов'язаний один **етнотопонім** – **Німецька** вулиця (зараз – Пушкінська). Назву їй дано на початку XIX століття, коли міська дума надала на території вулиці «землю для заселення 23 сімей іноземних майстрів ремісничих цехів, виписаних засновником університету В. Н. Каразіним із-за кордону» [13, с. 150]. Іноземці оселилися неподалік один від одного, через що вулиця отримала назву «Німецька». Така номінація пов'язана з тим, як розуміли слово «німець» у XVIII і на початку XIX століть. Етимологічно походить від прикметника «німий», який означав іноземців (незалежно від національності), що не розуміли російської мови і через це з ними важко було спілкуватися (як з німими) [33]. 1899 р. на честь 100-річчя від дня народження О. С. Пушкіна вулиці надано сучасну назву [15, с. 200].

Велика кількість урбанонімів має **антропонімічне** походження, тобто їх називають на честь людей. У антропоніміці виділяють два типи таких назв – на честь домовласників і меморіальні [43, с. 40-47]. Першими з'явилися топоніми, що походять від прізвищ домовласників. 15 вересня 1894 р. Сицянківська вулиця і провулок увійшли до складу **Гордієнківської** вулиці і провулку. Крім названих урбанонімів ім'я **Гордієнківської** має також левада. Гордієнківська вулиця до цього мала такі назви: Сицянківська, Ново-Проложена, Ново-Греківська [18, с. 330]. 20 грудня 1896 р. її продовженням стала вулиця Заїківська [17, с. 121]. Серед представників роду Гордієнків випускником юридичного факультету і професором Харківського університету в першій половині XIX ст. був Гаврило Степанович [63, с. 222], а почесним членом університету з 1858 р. – Єгор Степанович [38, с. 73].

У покажчику до плану міста 1916 року [52, с. 29, 31] зафіксовано під назвою **Дудукалівка** земельний наділ і два хутори, відомі ще з 1900 року. Ця територія належала випускнику університету, професору Олексію Івановичу Дудукалову [25 (3-я паг.), с. 110].

15 вересня 1894 року на своєму засіданні гласні Міської Думи прийняли рішення «Про перейменування вулиць, зміну нумерації будинків і друкування списку домоволодільців», у якому засвідчено необхідність ушанування пам'яті відомих харківських діячів через надання їхніх прізвищ топонімам [18, с. 314]. Після прийняття цього рішення у місті з'являється велика кількість

вулиць, які належать до категорії меморіальних¹.

Топоніми, що отримали назви на честь людей, пов'язаних із університетом, умовно можна поділити на п'ять груп: 1) назви на честь професорів університету, 2) почесних членів і почесних професорів університету, 3) вихованців університету, 4) людей, чий імена носив/носить університет, 5) родичів працівників університету.

Однак така класифікація ускладнює чітке виокремлення деяких особистостей за визначеними групами, адже дехто з них може підпадати під два і навіть три визначення. Так, наприклад, відомий астроном М. П. Барабашов навчався, працював в університеті, а також був його ректором у 1943–1945 рр. [8, с. 20-21].

Доцільніше і простіше розподіляти подібні антропоніми за трьома групами: 1) назви на честь людей, безпосередньо пов'язаних із закладом, 2) назви на честь людей, опосередковано пов'язаних із закладом, 3) топоніми на честь заслуг людей, певним чином пов'язаних з університетом.

До категорії безпосередньо пов'язаних із університетом належать особистості, що навчались і/або працювали в ньому.

15 вересня 1894 року на карті Харкова з'явилися одразу три такі топоніми: **Каразінська** вулиця (замість Кроянської), названа так на честь засновника вишу, почесного члена університету, чие ім'я з 1999 року носить цей навчальний заклад [18, с. 331; 38, с. 112; 56, с. 551-552]; **Костомарівська** вулиця (замість Джунківської), названа на честь випускника історико-філологічного факультету, українського історика [18, с. 331; 56, с. 100]; **Франківська** вулиця (замість Бахметьєвського провулка і частини Рижовської набережної), що отримала свою назву на честь випускника медфакультету [18, с. 329; 56, с. 452-453], харківського лікаря.

Багато найменувань/перейменувань відбулося за часів панування радянської влади. Так, 31 березня 1922 р. було прийнято Декрет Раднаркому СРСР «Про увічнення пам'яті та забезпечення родини професора Олександра Опанасовича Потебні» [57, с. 253], відповідно до якого вулиця Підгорна, на якій жив видатний філолог (і професор університету) отримала назву вулиці **О. О. Потебні**.

30 вересня 1925 року вулицю Лазаретна перейменовували на честь хірурга, випускника і професора медфакультету **М. П. Трінклера** [57, с. 320] (відповідно до списку урбанонімів 1954 року ця вулиця носила ім'я Воробйова [44, с. 121]).

4 жовтня 1926 року президія Харківського окружного виконкому прийняла рішення про перейменування Сорокинського провулка на вулицю **Л. Л. Гіримана** – випускника і професора медфакультету [57, с. 70].

2 квітня 1934 року Госпітальний провулок став вулицею **В. Я. Данилевського** [57, с. 70], який був випускником і професором медфакультету, почесним членом університету [38, с. 85]. Пізніше довжина вулиці збільшили за рахунок 3-ї Кільцевої вулиці, яка в різні роки називалася вул. Червоних Швейників, XIV з'їзду Рад УРСР, Ватутіна [57, с. 70].

У 1920-х – 1930-х рр. багато харківських топонімів зазнали змін. Численне перейменування/найменування відбулося 20 вересня 1936 р. [67, ф. Р-408, оп. 10, спр. 782, арк. 36-48], коли зникло майже 100 дореволюційних урбанонімів. Так, вулиця Сумська стала Карла Лібкнехта, майдан Павлівський – Рози Люксембург тощо. Через активну розбудову міста з'явилася нова вулично-дорожня мережа, яку названо на честь державних, політичних, радянських діячів, нових підприємств, виробів, що випускалися на фабриках і заводах тощо. Утім, практика показала, що старі назви міцно закріпились у свідомості харківців (зокрема, в часи німецької окупації багатьом вулицям було повернено їхні історичні назви [67, ф. Р-2982, оп. 4, спр. 20, арк. 19-24]).

10 жовтня 1945 р. на засіданні міськради ухвалили рішення про повернення історичних назв старим вулицям міста [67, ф. Р-408, оп. 11, спр. 52, арк. 36-37]. Між тим деякі нові назви все ж таки прижилися: 11 вересня 1954 р. рішенням «Об упорядочении дела присвоения имен государственных и общественных деятелей краям, областям, районам, а также городам и другим

¹ Щоб не обтяжувати статтю, авторка обмежилася лише біографічними даними, пов'язаними з університетом. Звичайно, що життєвий шлях кожної особистості, на честь якої названа вулиця, є дуже цікавий і подекуди має багату бібліографію.

населеним пунктам, підприємствам, колхозам, установам і організаціям», за вулицями остаточно закріплювалися їхні назви. На жаль, в архіві перелік урбанонімів 1954 р. не зберігся, тому у статті використовує одну з його публікацій [44].

Згідно з цим списком на Журавлівці з'явилася вулиця **М. В. Остроградського** (замість Мілицейської) – математика, випускника і почесного професора університету [38, с. 193; 44, с. 88; 56, с. 65-66]. У цей же час Шкільні провулок і в'їзд стали називатися на честь математика, професора університету **О. М. Ляпунова** [38, с. 154; 44, с. 70; 53 (3-я паг.), с. 51-53]. У середині 1980-х років на честь **О. М. Ляпунова** перейменували вулицю Трансваальську на Павловому Полі [57, с. 180].

У часи незалежної України процес називання вулиць на честь людей, чия діяльність була пов'язана з університетом, продовжився. Перша назва з'явилася у Реєстрі назв урбанонімів міста Харкова, затвердженому 25 грудня 2002 року [40]. Нову вулицю назвали на честь **Б. Д. Грінченка** – філолога, випускника університету [11]. Імовірно, сама вулиця не була створена тоді й тому 16 травня 2013 року ім'я Грінченка було надано вулиці Сонячній [6].

24 грудня 2003 року одну із нових вулиць найменовано на честь **Гумилевського** – єпископа Харківського і Чернігівського Філарета, якого за науково-дослідницьку роботу було обрано почесним членом університету [41; 54].

28 квітня 2004 року одну із нових вулиць названо на честь історика **Д. І. Яворницького** – випускника Університету [60; 64].

6 вересня 2012 р. Верховна Рада ухвалила Постанову «Про зміну і встановлення меж міста Харків, Дергачівського і Харківського районів Харківської області» [37]. На засіданні міськради 24 жовтня 2012 року 156 приєднаних вулиць отримали нові назви. У Харкові з'явилися вулиці на честь істориків, професорів університету **В. П. Бузескула** (колишня вулиця 50 років Жовтня у селищі Федорці) та **М. Ф. Сумцова** (колишня вулиця Жукова у селищі Павленки) [34].

16 травня 2013 року за пропозицією топонімічної комісії було вирішено перейменувати вулицю Спаську в новому житловому масиві «Зарічний» на честь **О. І. Білецького** [6] – випускника університету, професора, видатного філолога [3; 56, с. 400]. Слід зазначити, що на честь ученого вперше була перейменована вулиця Мойсейівська на Журавлівці [57, с. 197]. Однак нова назва «не прижилася», і харків'яни продовжують користуватися старою.

Отже, можна констатувати, що на карті міста є 15 вулиць, названих на честь людей, які навчалися і працювали в університеті, були його почесними членами або професорами.

У групі топонімів на честь заслуг людей, певним чином пов'язаних з університетом, слід виокремити дві підгрупи за походженням номінації: вулиці, названі на честь людей тому, що вони навчалися в університеті (Мечніков, Убийвовк, Гончар тощо), і вулиці, названі на честь людей, які жили в Харкові і, крім того, навчалися в університеті (Копиленко, Дунаєвський тощо).

12 вересня 1916 року Інструментальний провулок (у центрі міста) був перейменований на вулицю імені **І. І. Мечникова** (зараз – провулок Мечникова) [67, ф. 45, оп. 4, спр. 11995, арк 25] – випускника університету і його почесного доктора з 1916 року [38, с. 170-171]. Такої честі видатного вченого було удостоєно за отримання Нобелівської премії 1908 року. До того ж він народився в Харківській губернії і навчався в університеті [26].

У 1928 році Декретом українського уряду Мордвинівський провулок отримав ім'я **П. І. Кравцова** [57, с. 150] – лікаря, музиканта, просвітителя, педагога, який свого часу закінчив медичний факультет університету. Смерть П. І. Кравцова справила велике враження на його друга М. О. Скрипника, який тоді обіймав посаду наркома освіти УСРР. Саме М. О. Скрипник був ініціатором увічнення пам'яті П. І. Кравцова через називання його ім'ям харківської вулиці.

Згідно зі списком урбанонімів 1938 р. [49, с. 101] Скрипницький провулок перейменовано на провулок **професора В. П. Воробйова** – випускника медфакультету. Однією з причин появи цієї назви, очевидно, слід уважати те, що В. П. Воробйов брав участь у бальзамуванні тіла В. І. Леніна. Вибір назви для вулиці мотивувався ще й тим, що у будинку № 8 по Скрипницькому провулку розташовувався анатомічний театр Жіночого медичного інституту, одним із засновників якого був В. П. Воробйов.

У списку урбанонімів 1954 р. на Шевченках [44, с. 39] як новозаснована вказана вулиця **І. Й. Дунаєвського** – радянського композитора, народного артиста РРФСР. У 1918–1921 роках він навчався на юридичному факультеті [8, с. 65]. 24 грудня 2003 р. поруч із вулицею було так само названо новостворені провулок і проїзд [41].

Указом Президії Верховної Ради УРСР від 15 серпня 1966 року до міської території було приєднано селище П'ятихатки, де розташований Харківський фізико-технічний інститут (ХФТІ) [67, ф. Р-408, оп. 14, спр. 567, арк. 128]. Так у межах міста опинилась вулиця **Академіка Вальтера**. Антон Карлович Вальтер 1937 р. відкрив в університеті кафедру фізики атомного ядра (пізніше – експериментальної ядерної фізики) і до 1965 р. працював на фізико-математичному факультеті [7].

26 січня 1977 р. було вирішено перейменувати вулицю Дівочу на честь радянського партійного та державного діяча Миколи Несторовича **Демченка**, який у 1935–1936 роках очолював Харківський обком Компартії більшовиків України [12]. Його прізвище значиться серед студентів медичного факультету університету за 1916 рік [1, с. 28].

14 лютого 1968 р. на Нових Домах одна із новозаснованих вулиць отримала ім'я **В. І. Межлаука** [67, ф. Р-408, оп. 14, спр. 709, арк. 132]. Меморіальна дошка на будинку № 2 по цій вулиці повідомляє: «Вулиця названа ім'ям визначного діяча комуністичної партії і радянської держави Валерія Івановича Межлаука». Він є випускником історико-філологічного (1914) і юридичного (1917) факультетів [8, с. 198].

У 1960-х роках було дуже популярно називати вулиці на честь людей, що здійснили подвиги під час Великої Вітчизняної війни. У цей час кілька вулиць було названо на честь Героїв Радянського Союзу. 9 жовтня 1968 р. Данилевську вулицю (що на Алексіївці) було вирішено перейменувати на честь полтавської підпільниці, Героя Радянського Союзу, **Лялі** (Олени Костянтинівни) **Убийвовк** [67, ф. Р-408, оп. 14, спр. 725, арк. 416], яка 1941 року закінчила чотири курси астрономічного відділення фізико-математичного факультету [8, с. 199-200].

Із 24 квітня 1972 року вулиця Підгорна на Великій Данилівці стала називатися вулицею **О. І. Копиленка** [67, ф. Р-408, оп. 14, спр. 1006, арк. 23] на честь українського радянського письменника, випускника Харківського інституту народної освіти (у 1933 році навчальний заклад було реорганізовано в державний університет [57, с. 374]).

26 червня 1995 р. міська рада ухвалила рішення про перейменування вулиці VIII з'їзду Рад СРСР на честь **Бориса Чичибабіна** [57, с. 347-348] – визначного російського поета. 1945 р. Борис Олексійович вступив на філологічний факультет, але наступного року його було відраховано й заарештовано. Кілька років він провів у в'язниці за антирадянські висловлювання (1957 р. реабілітовано) [8, с. 217-218].

24 січня 1996 року вулицю Правди було названо на честь письменника **Олеся Гончара** [57, с. 73], який напередодні війни навчався на філологічному факультеті. У складі Харківського студентського батальйону майбутній письменник пішов захищати свою Батьківщину від гітлерівців [8, с. 51-52].

2002 р. в Харкові відбувалися зйомки художнього кінофільму «Дау», присвяченого видатному фізику, лауреату Нобелівської премії Леву Давидовичу Ландау. Очевидно, під впливом від цієї події 25 грудня 2002 р. одну із нових вулиць у Київському районі вирішено назвати вулицею **Ландау** [40]. У 1932–1937 рр. він працював у Харківському фізико-технічному інституті (ХФТІ) й паралельно у 1935–1936 рр. завідував кафедрою загальної фізики в університеті [23].

6 липня 2005 року ще одну нову вулицю було названо на честь фізика, співробітника ХФТІ Лева Васильовича **Шубнікова** [28], який у 1935 р. організував і очолив в університеті кафедру фізики твердого тіла [62].

30 вересня 2009 року вулиця Ентузіастів на П'ятихатках була перейменована на честь **К. Д. Синельникова** [42], який паралельно з роботою в ХФТІ з 1936 до 1966 року був професором, завідувачем кафедри на фізико-математичному факультеті [22]. До цього часу (з 24 квітня 1972 р.) ім'я видатного фізика носила вулиця на Шатилівці. Депутати міської Ради вирішили «змінити адресу» топоніму і перенести його ближче до установи, де працював К. Д. Синельников.

Отже, ще 14 урбанонімів можна визначити як номінації на честь людей, що були пов'язані із

університетом.

До категорії назв на честь людей, опосередковано пов'язаних із університетом можна зарахувати людей, які не навчались і не працювали у ньому, але були його почесними членами або професорами; керівників губернії, які доклали багато зусиль для відкриття і діяльності закладу, меценатів і родичів працівників університету.

Уперше вулиця з такої категорії згадується наприкінці XIX століття. 15 вересня 1894 р. з'явилась вулиця *Донець-Захаржевська* (замість Мало-Німецької) на честь визначної полковницької (а пізніше – дворянської) харківської родини [18, с. 331]. Серед її представників – віце-губернатор Дмитро Андрійович Донець-Захаржевський, який у 1852/53 академічному році став почесним професором університету [38, с. 92].

У списку урбанонімів 1927 р. зафіксовано вулицю *Карамзіна* на Новій Баварії [39, с. 11]. Цей район було засновано у другій половині XIX ст. неподалік від Харкова і тоді його мешканці надавали вулицям імена визначних людей. У 1920-х роках район увійшов у межі Харкова. У місті з'явилась вулиця, названа на честь історика, письменника, почесного професора університету з 1807 р. Миколи Михайловича Карамзіна [38, с. 114]. (До речі, тут була і вулиця Каразіна [57, с. 121].)

Через відсутність документальної інформації важко визначити час появи *Менделєєвських* вулиць і провулків на Рубанівці (Холодна Гора). Утім, із 20 вересня 1936 р. вони стали називатися на честь хіміка, професора, почесного доктора університету з 1882 р. Д. Менделєєва [38, с. 168-169; 58, с. 190].

У селищі Фрунзе є вулиця *Пирогова*, який був почесним членом університету [38, с. 204-205; 57, с. 244]. Згідно зі списком вулиць 1954 р. до цього часу вулиця носила ім'я іншого випускника медфакультету *М. І. Ситенка* [10, с. 171-72; 44, с. 110].)

Кілька подібних назв з'явилося на карті міста у 1954 році: провулок *Бехтерева* (лікаря, почесного члена університету з 1907 року [38, с. 27; 44, с. 14]), провулок і в'їзд *Боткіна* (лікаря, почесного члена університету [38, с. 35; 44, с. 17]), вулиця *Салтикова-Щедріна* (письменника, почесного члена університету з 1881 року [38, с. 225; 44, с. 105]).

15 квітня 1958 р. в селищі ім. Жуковського з'явився новий проспект [67, ф. Р-408, оп. 14, спр. 138, арк. 223] імені М. Є. Жуковського – засновника аеродинамічної галузі, почесного члена університету з 1911 р. [39, с. 10].

У зв'язку з входженням до складу Харкова селища Жихор 2 квітня 1966 року [67, ф. Р-408, оп. 14, спр. 544, арк. 159] у місті з'явився в'їзд Івана *Франка* (почесного доктора університету з 1916 року [38, с. 267; 57, с. 250]). Необхідно відзначити, що іменем Франка в 1926 році хотіли назвати Театральну площу [50], але все ж таки історична назва залишилась. У роки гітлерівської окупації (1941-1943) міська управа перейменовувала на честь Івана Яковича проспект і провулок Фрунзе (які містяться в однойменному селищі), проте після визволення міста їм було повернено їхні історичні назви [57, с. 330, 332]. 24 жовтня 2012 р. на новоприсланих землях ім'я *Франка* отримали дві вулиці (Незалежності й Шевченка) у селищі Павленки [34].

24 квітня 1972 року вулиця Манжосівська отримала назву *Льва Толстого* [67, ф. Р.-408, оп. 14, спр. 1006, арк. 24] – письменника, почесного члена університету з 1887 року [38, с. 248]. Між іншим, це не єдина номінація в Харкові на честь цього письменника. Ще у 1910-х роках такі урбаноніми з'явилися на Шатилівці (зараз вулиця Червоного Лютчика) й у Ясній Полянці (з 1929 р. – вулиця Тимірязівська, зараз – вулиця Тимірязєва [57, с. 152, 314]).

24 жовтня 2012 року дві вулиці у селищі Павленки були названі на честь міських голів *Урюпіна* (Дачна вулиця) і *Погорелка* (вулиця Свободи) [35]. Є.Є. Урюпін, будучи міським головою у 1799-1805 рр., сприяв відкриттю університету в Харкові [9, с. 37]; О.К. Погорелко 1870 року закінчив університет і у 1873-1899 рр. працював у ньому приват-доцентом [9, с. 64-67].

Серед особистостей, опосередковано пов'язаних із університетом, слід відзначити письменника і громадського діяча *Максима Горького*. На його честь у різні часи було названо чотири вулиці (одна – Пешкова), три провулки і в'їзд у Ясній Полянці, Жихорі, Великій Данилівні, Шевченках. А з 29 серпня 1936 р. [58, с. 68] до 1991 р. ім'я Максима Горького також носив університет.

Отже, 11 антропонімів варто зарахувати до категорії номінацій, що отримали свою назву на честь особистостей, які опосередковано пов'язані з університетом.

Окрему групу становлять антропоніми, що зникли через перейменування або ліквідацію вулиці. Утім, документи та публікації деяких авторів [13, 27, 29, 35, 57, 59] зберегли зниклі назви, серед яких є такі, які пов'язано з університетом.

Поруч із Університетською вулицею ще з сер. XVIII ст. існував *Соборний* провулок. 1890 р. він названий Клінічним [14, с. 381], можливо, через те, що на його місці розташовувалась клініка медичного факультету [30, с. 431]. Після переведення медичного закладу провулок знову став називатися Соборним, а в роки радянської влади отримав назву *Університетський* [44, с. 126].

Заснована у цей же час вулиця Старокладбищенська деякий час називалася *Касперовська* на честь кандидата права, що працював в університеті на кафедрі політекономії [63, с. 134-135] (зараз – вулиця Раднаркомівська).

Як уже зазначалось, 15 вересня 1894 р. *Сицянківські* вулиця і провулок отримали назву Гордієнківських. Вони названі на честь відомої сім'ї Сицянків, що мешкала у будинку № 10 по Гордієнківському провулку ще на початку XX ст. [45, с. 55]. Один із представників цього роду – Й. С. Сицянка – у 1863-1884 рр. був доцентом медфакультету університету [25 (3-я паг.), с. 124-126].

Із середини XIX століття майдан, що розташувався на південь від вулиці Університетської, називався *Сергієвським*, а 28 вересня 1894 року вулицю Мало-Сумську було перейменовано на *Кокошкінську* [18, с. 347]. Ці два об'єкти отримали ім'я однієї особи – С. О. Кокошкіна, який у 1847–1856 рр. був харківським генерал-губернатором і попечителем Харківського навчального округу [36, с. 125–127]. Він багато уваги приділяв благоустрою міста, укріпив схили Університетської гірки і побудував на ній перші сходи (зараз – Університетські сходи). Також за часів його правління було відремонтовано університетську будівлю. Згодом нащадки визнали заслуги С. О. Кокошкіна перед Харковом не такими вже значними: у 1909 р. вулиця стала називатися Гоголівською (зараз – Гоголя), а у 1932 р. майдан став Пролетарським [57, с. 72, 259].

Один із новостворених провулків 20 грудня 1896 р. за ініціативою керівництва університету було названо *Харитоненківським* (Харитонівський) тому, що цукрозаводчик І. Г. Харитоненко подарував навчальному закладу триповерховий будинок, 50 тис. крб. і виділив кошти на стипендію обдарованим студентам [17, с. 403; 55]. 20 вересня 1936 року провулок увійшов до складу проспекта Правди (відрізок, що поруч із вулицею Сумською).

28 вересня 1898 р. вулиця, яка поєднувала вулиці Семінарську (зараз – Володарського) і Григорівську, було названо Баронською [16, с. 162], але у пізніших списках вона вже виступає під назвою *Шпигельське* шосе [39, с. 22]. Архітектор А. К. Шпигель спроектував будівлі медфакультету і клінімістечка [61]. 20 вересня 1936 р. шосе стало вулицею Жданова (зараз – Свірська) [57, с. 283].

Із початку XX ст. відома вулиця *Мангубінська*, на якій проживала сім'я харківських караїмів Мангубі. Серед студентів медфакультету 1910/1911 академічного року значиться студент С. М. Мангубі [48, с. 157]. 20 вересня 1936 р. вулиця була перейменована у Дарницьку [57, с. 83].

На Новоселівці існували *Палладінські* вулиця, провулок, в'їзд і 3-й в'їзд. 20 вересня 1936 року назва вулиці була уточнена – академіка Палладіна [57, с. 230], який працював на медфакультеті Харківського університету [10, с. 191-193]. Із 15 квітня 1958 року вулиця академіка Палладіна і провулок Палладінський стали називатися Плановими [67, ф. Р-408, оп. 14, спр. 138, арк. 225]. 1968 р. Палладінські в'їзди увійшли до складу вулиці Постишева. 26 квітня 1972 р. три вулиці (Постишева, Пирогова та Вільгельма Піка) було об'єднано у проспект Постишева [57, с. 252-253].

12 жовтня 2012 р. в селищі Лісне *Університетські* вулиця і провулок були перейменовані на честь фізика Г. Д. Латишева [24; 34], який з 1930 до 1941 року завідував лабораторією у фізико-технічному інституті.

Антропоніми, пов'язані з іменами Каразіна, Карамзіна, Ляпунова, Толстого, Синельникова (див. вище), у різні часи було перенесено на інші вулиці та провулки.

Неоднозначна ситуація склалася із антропонімами «Іноземцев» і «Багалій». 1954 року одну з вулиць біля станції Основа планувалося назвати *Іноземцева* [44, с. 47]. Серед почесних членів

університету є випускник медфакультету Ф. І. Іноземцев [10, с. 108-109]. Але сьогодні вулиці з такою назвою в Харкові немає. 2007 р. в Харкові широко відзначалося 150-річчя з дня народження професора університету історика Дмитра Івановича *Багалія*. У зв'язку з цим безіменну вулицю в районі політехнічного університету вирішили назвати на честь історика. Між тим родичі Багалія наполягають назвати на честь історика вулицю Фрунзе, де мешкав учений. Це неможливо через Закон України «Про географічні назви», у статті 5 якого зафіксовано, що «Перейменування географічних об'єктів можливе, як виняток, у таких випадках: повторення назв однорідних географічних об'єктів у межах однієї адміністративно-територіальної одиниці; необхідності повернення окремим географічним об'єктам їхніх історичних назв; суттєвої зміни функції або призначення географічного об'єкта» [19]. Визначена ж родичами Дмитра Івановича вулиця виникла ще у XIX ст. і мала спочатку назву Бісеровська, а потім – Технологічна, тому отримати ім'я історика просто не має права. Отже, виходить, що назви є, але самих вулиць немає в дійсності.

Окрему категорію мали б скласти номінації топонімів, що отримали свою назву на честь родичів працівників університету. Найбільш відомий серед таких родичів – лікар університету, його випускник П. І. Шатилов [10, с. 156]. Найменування дачі, яру і першої назви вулиці Леніна, пов'язані з його дружиною Марією. Цю землю донька відомого харківського фотографа В. С. Досекіна отримала у придане, коли виходила заміж за Петра Івановича. Однак для багатьох харків'ян ці номінації пов'язані саме з Шатиловим, а не з його дружиною.

Серед науковців добре відомий не тільки архітектор О. М. Бекетов, а й його батько – Микола Миколайович – засновник наукового напрямку фізична хімія, професор, почесний член університету з 1888 р. [38, с. 24; 53 (3-я паг.), с. 103-111]. У 1859-1861 рр. харківським ботанічним садом завідував дядько зодчего Андрій Миколайович Бекетов [53 (3-я паг.), с. 213].

Часто до свого брата приват-доцента університету Михайла Петровича Косача [65] приїздила Леся Українка, на честь якої названа одна з вулиць у Московському районі.

20 жовтня 2012 р. в с. Черкаська Лозова, що було приєднано до Харкова, вулиця Богдана Хмельницького стала називатися вулицею *Гната Хоткевича* [34]. Його син Володимир Гнатович Хоткевич з 1951 до 1982 року працював в університеті, а у 1966-1975 роках був його ректором [4, с. 105]. Сьогодні на фізичному факультеті працює онук Гната Мартиновича – професор, доктор фізико-математичних наук Андрій Володимирович Хоткевич. Також із університетом пов'язана доля батька М. П. Барабашова – Павла Миколайовича [25 (3-я паг.), с. 244-245].

У довіднику «Харьков: справочник по названиям» автори вирішили, що провулок *Пом'яловського* названий на честь письменника М. Г. Пом'яловського [57, с. 251]. Натомість через відсутність конкретної інформації можна припустити, що провулок був названий на честь І. В. Помяловського – філолога, археолога та епіграфіста, який визнаний почесним членом університету [38, с. 209]. Така ситуація склалася і з вулицею *Титова*. Визначено, що вулиця названа на честь космонавта Г.С. Титова [57, с. 315]. Але серед почесних членів університету є В. П. Титов [38, с. 247-248]. Враховуючи Указ Президії Верховної Ради СРСР від 21 вересня 1957 р., за яким заборонялись топонімічні номінації на честь живих людей [51], і відсутність точної дати найменування вулиці, можна висунути гіпотезу, що зазначену вулицю все ж таки названо на честь В. П. Титова.

Проведений аналіз виявив широкий спектр топонімів Харкова, пов'язаних із університетом. Більшість назв вулично-дорожньої мережі стосується осіб, чия діяльність була пов'язана з університетом. Дослідивши масові найменування/перейменування вулиць в Харкові у 1894, 1936, 1954, 2012 роках, можна зробити висновок, що значна кількість топонімів має стосунок до університету чи його працівників. Сьогодні з майже 3 тисяч топонімів близько сотні нагадують про університет, що становить три відсотки назв. Найбільше «університетські» урбаноніми представлені у дорожньо-вуличній мережі Харкова. У подальшому слід уточнити назви деяких урбанонімів, гіпотези про можливий зв'язок яких із університетом було висловлено нами. В цьому контексті варто вивчити всі меморіальні дошки й пам'ятники, що з'явилися у Харкові на честь видатних людей.

Література

1. Алфавитный список студентов Харьковского университета 1916–1917 учебного года. – Х., 1917. – 112 с.
2. Багалея Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905) : ист. моногр. : в 2 т. / Д. И. Багалея, Д. П. Миллер. – Репринт. изд. – Х. : [б. и.], 1993. – Т. 1. XVII–XVIII вв. 568 с.; Т. 2. XIX и начало XX века. – 973 с.
3. Белецкий А.И. Большая биографическая энциклопедия [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_biography/9377/.
4. Биобиблиографический словарь ученых Харьковского университета. Т. 1. Ректоры (1805-1919, 1933-1995) / Сост.: В. Д. Прокопова и др. – Х. : НФТЦ, 1995. – 127 с.
5. Ботанический сад Харьковского университета Васильевич [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.garden.kharkov.ua/site/index.html#1>.
6. В Харькове переименовали несколько улиц // Вечерний Харьков. – 2013. – 22 мая.
7. Вальтер А. К. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D1%82%D0%B5%D1%80_%D0%90%D0%BD%D1%82%D0%BE%D0%BD_%D0%9A%D0%B0%D1%80%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87.
8. Вихованці Харківського університету ім. В.Н. Каразіна. Біобібліографічний довідник / Б. П. Зайцев, В. І. Фадєєв та ін. – Х. : Видавництво «Авто-Енергія», 2004. – 250 с., з фото.
9. Во главе города: Руководители Харьковского городского самоуправления / А. Н. Головки, Л. П. Добреля, В. В. Пикина, А. Н. Ярмыш. – Х. : Криница, Ун-т внутр. дел, 1998. – 160 с.
10. Вчені Харківського державного медичного університету 1805–2005 / Під ред. акад. А. Я. Циганенко. – Х., 2002. – 470 с.
11. Грінченко Б. Д. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://uk.wikipedia.org/wiki/%C3%F0%B3%ED%F7%E5%ED%EA%EE_%C1%EE%F0%E8%F1_%C4%EC%E8%F2%F0%EE%E2%E8%F7.
12. Демченко Н. Н. [Электронный ресурс] // Справочник по истории Коммунистической партии и Советского Союза 1898–1991. – Режим доступа : <http://knowbysight.info/DDD/02381.asp>.
13. Дьяченко Н. Т. Улицы и площади Харькова : очерк / Н. Т. Дьяченко. – 4-е изд., испр. и доп. – Х. : Прапор, 1977. – 271 с., 34 л. ил.
14. Журнал №№ 1–33 заседания [Харьковской городской думы] 1890 год. – Х., 1890. – 424 с.
15. Журнал очередного собрания Харьковской городской думы. Заседания 16 февраля [и последующие] 1899 года. – Х. : Тип.-литогр. «Печатное дело», 1899. – 425, 48 с.
16. Журнал очередного собрания Харьковской городской думы: Заседание 15 февраля [и последующие] 1896 года. – Х. : 1896–1897. – 419 с.
17. Журнал очередного собрания Харьковской городской думы: Заседание 28 января [и последующие] 1898 года. – Х. : Тип. Губерн. правления, 1898. – XV, 547 с.
18. Журналы очередного собрания Харьковской городской думы: Заседания февраль–декабрь 1894 года. – Х. : Тип. Губерн. правл. 1894–1895. – 452 с.
19. Закон України «Про географічні назви» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2604-15>.
20. Карта Харькова [Электронный ресурс] / Сост. Ю. Кулжинский, Харьков; Издание: Типо-Литография И.М. Варшавчика; Дозволено цензурою. Киев. 3 августа 1887 г. – 1 дюйм : 250 саж. – Режим доступа: <http://citymap.kh.ua/history-maps.html> (13.02.2014).
21. Кеворкян К. Университетская горка / К. Кеворкян // Тонис-центр. – 1993. – № 5. – Февр.
22. Коган В. С. Кирилл Дмитриевич Синельников / В. С. Коган. – К. : Наукова думка, 1984. – 152 с.
23. Ландау Л. Д. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://ru.wikipedia.org/wiki/%CB%E0%ED%E4%E0%F3_%CB%E5%E2_%C4%E0%E2%E8%E4%EE%E2%E8%F7.
24. Латышев Г. Д. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://ru.wikipedia.org/wiki/Латышев,_Георгий_Дмитриевич.
25. Медицинский факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905) / Под ред. проф. И. П. Скворцова и проф. Д. И. Багалея. Репр. изд. – Х. : САГА, 2011. – 12, V, 471, 314, XVI с., 18 с. Портр.
26. Мечников И. И. [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

- http://ru.wikipedia.org/wiki/%CC%E5%F7%ED%E8%EA%EE%E2,%C8%EB%FC%FF_%C8%EB%FC%E8%F7.
27. Мизина В. Улица имени поэта : ул. Пушкинская / В. Мизина // Событие. – 2003. – 7-13 августа.
  28. Мирер П. В Харькове появилось 4 новых улицы, въезд и проезд / П. Мирер // Mediaport. – 2005. – 6 июля [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.mediaport.ua/news/city/25155>.
  29. Можейко И. Ю. Харьков: пульс прошлого. Исторические очерки / И.Д. Можейко ; [под ред. и с послесл. М. М. Красикова, предисл. Е. Я. Вольпе]. – Х. : САГА, 2012. – 368 с.; 32 ил.
  30. Морозов Ю. Плань города Харькова 1787 года / Ю. Морозов // Харьковский календарь на 1879 год. – Х., [1878]. – С. 430-438 (1-я паг.).
  31. Музей Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна.
  32. Мурзаев Э. М. География в названиях / Э. М. Мурзаев. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Наука, 1982. – 176 с., ил. – (Серия «Планета Земля и Вселенная»).
  33. Немцы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://ru.wikipedia.org/wiki/Немцы#.D0.AD.D1.82.D0.B8.D0.BC.D0.BE.D0.BB.D0.BE.D0.B3.D0.B8.D1.8F_.D1.81.D0.BB.D0.BE.D0.B2.D0.B0.
  34. Перечень переименований элементов улично-дорожной сети города на территории, включенной в границы города Харькова : Приложение 2 к решению 20 сессии Харьковского городского совета 6 созыва «Об упорядочении наименований» от 24.10.2012 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.city.kharkov.ua/images/users/resh_24_10_12_.pdf.
  35. Плотицер Е. А. Слово о родном городе / Е. А. Плотицер. – Х. : Золотые страницы, 2009. – 200 с.
  36. Посохов С. И. Губернаторы и генерал-губернаторы / С. И. Посохов, А. Н. Ярмыш. – Х. : Акта, 1996. – 213 с.
  37. Постановление Верховной Рады Украины «Про зміну і встановлення меж міста Харків, Дергачівського і Харківського районів Харківської області» від 6 вересня 2012 р. № 5215-VI [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/5215-17>.
  38. Почесні члени Харківського університету : біографічний довідник / Гол. ред. В. С. Бакіров. – Х. : Тимченко, 2008. – 312 с.
  39. Провідник по Харкову з назвами вулиць та планом м. Харкова. – Репр. вид. – [Х. : Сага, 2007]. – 80 с.: іл. – Дод. : План міста Харкова в нових межах. – Вих. дан. ориг.: Х. : Харк. наук. т-во, 1927.
  40. Рішення Харківської міської ради ІХ сесії ІV скликання «Про затвердження Реєстру назв урбанонімів в м. Харкові» від 25 грудня 2002 року [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://old.city.kharkov.ua/ru/document/pro-zatverdzhennya-reyestru-nazv-urbanonimiv-v-m-harkovi-124.html>.
  41. Рішення Харківської міської ради ХVІІІ сесії ІV скликання «Про найменування нових вулиць в місті Харкові» від 24 грудня 2003 року [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://old.city.kharkov.ua/ru/document/pro-naymenuvannya-novih-vulits-v-misti-harkovi-538.html>.
  42. Рішення Харківської міської Ради ХХХVІ сесії V скликання «Про впорядкування найменувань» від 30 вересня 2009 року [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://old.city.kharkov.ua/ru/document/pro-vporyadkuvannya-naymenuvan-224-09-40060.html>.
  43. Смолицкая Г. П. Топонимика Москвы / Г. П. Смолицкая, М. В. Горбаневский. – М. : Наука, 1982. – 176 с., ил. 6
  44. Список вулиць міста Харкова / Виконком Харк. міськради депутатів трудящих. – [Х.] : Кн.-газ. вид-во, 1954. – 198 с.
  45. Список домовладельцев города Харькова / Харьковская городская управа. стат. отд. – Х. : Печатное дело, 1909. – 455 с.
  46. Список домовладельцев города Харькова. – Х. : Б.и., 1901. – 1105 с.
  47. Список домовладельцев города Харькова. – Х., 1887. – 359 с.
  48. Список студентов императорского Харьковского университета на 1910-1911 академический год. – Х. : Печатное дело, 1911. – 319 с.
  49. Список улиц, переулков и площадей г. Харькова (по новым и старым названиям) ; [сост. П. М. Иванов и др]. – Х. : Харьк. главпочтамт, 1938. – 220 с.
  50. Театральний майдан – майдан Ів. Франка // Комуніст. – 1926. – 17 червня. – № 136.
  51. Указ № 494 «Об упорядочении дела присвоения имен государственных и общественных деятелей краям, областям, районам, а также городам и другим населенным пунктам, предприятиям, колхозам, учреждениям, организациями» от 21 сентября 1957 года // Ведомости Верховного Совета Союза

- Советских Социалистических Республик. – М. : 1957. – № 1-28. – С. 579–580.
52. Указатель к плану Харькова / Сост. А. М. Гинзбург. – Х., 1916. – 40 с.
53. Физико-математический факультет Харьковского университета за первые сто лет существования (1805–1905) / Под ред. И. П. Осипова и проф. Д. И. Багалея; репр. изд. – Х. : САГА, 2008. – 42, 357, 248, XIV с., 18 с., портр., 36 с.
54. Филарет (Гумилевский) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://ru.wikipedia.org/wiki/%D4%E8%EB%E0%F0%E5%F2_%28%C3%F3%EC%E8%EB%E5%E2%F1%EA%E8%E9%29.
55. Харитоненко І. Г. (молодший) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%86%D0%B2%D0%B0%D0%BD_%D0%93%D0%B5%D1%80%D0%B0%D1%81%D0%B8%D0%BC%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87_%D0%A5%D0%B0%D1%80%D0%B8%D1%82%D0%BE%D0%BD%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE_%28%D0%BC%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B4%D1%88%D0%B8%D0%B9%29.
56. Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна за 200 років / В. С. Бакіров, В. М. Духопельников, Б. П. Зайцев та ін. – Х. : Фоліо, 2004. – 750 с.
57. Харьков : справочник по названиям: 7000 улиц, площадей, скверов, районов... ; [сост.: Е.Н. Дмитриева, Е. В. Дьякова, Н. М. Харченко; под общ. ред. С. М. Куделко]. – Х. : САГА, 2011. – 432 с.
58. Харьковский государственный университет. 1805-1980 : исторический очерк / Отв. ред. И. Е. Тарапов. – Х. : Вища школа, 1980. – 60 с.
59. Черкасский Г. Пройдусь я по Краскомовской, сверну на Карла Либкнехта ... Что в имени тебе моем? / Г. Черкасский // Харьковские известия. – 2010. – 13 февр.
60. Шекера С. «Улица, перпендикулярная улице Крюченкина, шестая на запад» переименована в улицу имени Ландау / С. Шекера // Mediaport. – 2004. – 28 апреля [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.mediaport.ua/news/city/13447>.
61. Шпигель А. К. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://ru.wikipedia.org/wiki/Шпигель_Альфред_Карлович.
62. Шубников Л. В. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://ru.wikipedia.org/wiki/%D8%F3%E1%ED%E8%EA%EE%E2_%C8%E5%E2_%C2%E0%F1%E8%EB%FC%E5%E2%E8%
63. Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / Под ред. М. И. Чубинского и Д. И. Багалея; репр. изд. – Х. : САГА, 2007. – 15, VIII, 378 с., 19 л. портр.
64. Яворницький Д. І. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://uk.wikipedia.org/wiki/%DF%E2%EE%F0%ED%E8%F6%FC%EA%E8%E9_%C4%EC%E8%F2%F0%EE_%B2%E2%E0%ED%EE%E2%E8%F7.
65. Ярошенко А. Будинок на Сумській / А. Ярошенко // Літературна Україна. – 1971. – 16 лютого.
66. Державний архів Харківської області.